

Rodina v kresbách rómskych detí

Morvayová Daniela

Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, Bratislava
morvayova@vudpap.sk

Abstrakt

V našom výskume sme zisťovali, ako vnímajú rómske deti svoju rodinu a vzťahy v nej. Použili sme projektívnu metódu Kresba rodiny a semi-projektívnu techniku Test rodinných vzťahov Antonyho a Beneovej (v úprave Evy Mádrovej), ktorý sme modifikovali podľa potrieb nášho výskumu. Výsledky z oboch metód sme analyzovali predovšetkým kvalitatívne, ale aj kvantitatívne, pričom sme porovnávali rómske a nerómske deti. V kresbách rómskych detí sa prejavili charakteristiky rómskej komunity ako napr. kolektivismus, širšie chápanie rodiny, význam starších súrodencov pri výchove mladších detí a iné. V príspevku uvádzame aj znaky kresby citovo deprivovaných rómskych a nerómskych detí.

Kľúčové slová: kresba rodiny, projektívne metódy, citová deprivácia detí

Úvod

V príspevku jsou prezentované niektoré výsledky výskumu, v ktorom sme zisťovali, ako rómske a nerómske deti vnímajú svoju rodinu a koho v rodine považujú za svoj identifikačný vzor. Predpokladali sme, že budú rozdiely medzi rómskymi a nerómskymi deťmi v ponímaní rodinných rolí a vzťahov. Použili sme pritom projektívne a semiprojektívne metódy; konkrétne Kresbu rodiny a Test rodinných vzťahov Antonyho a Beneovej¹. Výskumnú vzorku tvorili dve skupiny detí: rómske a nerómske deti z 5 obcí na západnom, strednom a východnom Slovensku. Všetkých detí bolo spolu 43, z toho 28 rómskych a 15 nerómskych detí (24 chlapcov a 19 dievčat). Deti boli žiakmi tretích ročníkov ZŠ, priemerný vek rómskych detí bol 9 rokov a 8 mesiacov, nerómskych detí 9 rokov a 2 mesiace.

Kresba rodiny je projektívna metóda, ktorá sa aj v našom výskume ukázala ako veľmi užitočný nástroj skúmania sociálnych vzťahov v rodine rómskych detí (v praxi totiž často narážame na problém nepoužitelnosti viacerých psychologických metodík pri testovaní rómskych detí z dôvodov ako napr. nedostatočná znalosť slovenského jazyka, nepochopenie inštrukcií, malá motivácia, strach alebo nedôvera voči autorite). Kresbu rodiny sme analyzovali kvalitatívne, t.j. všímali sme si nasledovné rysy kresby:

1. **Veľkosť postav:** vyjadruje moc versus nedostatok moci (dominanciu versus submisívne postavenie v rodine) alebo význam postavy v citovom živote dieťaťa.

1 E. Mádrová, 1987

2. **Poradie nakreslenia postáv:** vyjadruje postavenie v rodinnom systéme alebo dôležitosť postavy pre dieťa.
3. **Rozmiestnenie:** vyjadruje citovú blízkosť versus odstup.
4. **Podobnosť rodinných príslušníkov rovnakého pohlavia:** vyjadruje sexuálnu identifikáciu, resp. stotožnenie sa s pohlavnou rolou.
5. **Smer pohybu (smerovanie alebo odvrátenie postáv k sebe):** poukazuje na vzťahy medzi jednotlivými členmi rodiny.
6. **Farebné znázornenie postáv:** vyjadrujú pocitové vnímanie člena rodiny dieťaťom.
7. **Chýbanie niektorého člena rodiny v kresbe:** môže signalizovať narušený citový vzťah alebo slabú citovú väzbu dieťaťa k tomuto členovi (napr. žiarlivosť na súrodenca, častá neprítomnosť rodiča). Ak na kresbe chýba sám autor, môže to poukazovať na jeho nízke postavenie v rodinnom systéme.
8. **Chýbanie častí tela postáv alebo naopak ich zdôraznenie:** vyjadruje často zdroj konfliktu (napr. chýbanie rúk signalizuje problém v sociálnom kontakte).

Výsledky kvalitatívnej analýzy kresby rodiny sme konfrontovali s výsledkami testu rodinných vzťahov Antonyho a Beneovej, prostredníctvom ktorého sme zistovali vzťah dieťaťa predovšetkým k rodičovským postavám. Táto semiprojektívna metóda je založená na tom, že dieťa priradzuje lístky s výrokmi postavičkám symbolizujúcich členov jeho rodiny. Podľa typu a počtu zatriedených kartičiek (porovnaním počtu výrokov vyjadrujúcich pozitívne a negatívne city) môžeme určiť vzťahy dieťaťa k členom rodiny:

- pozitívne citovo sýtený vzťah
- negatívne sýtený vzťah
- ambivalentný vzťah
- málo emocionálne sýtený vzťah (slabá väzba)
- dominancia / submisivita

Znaky kresby rómskych a nerómskych detí

Širšia versus nukleárna rodina

Už pri prvom pohľade na kresby rómskych a nerómskych detí bol zjavný rozdiel v tom, aké široké je ich ponímanie rodiny, t.j. koho považujú za svoju blízku rodinu. Zatiaľ čo nerómske deti kreslili len tzv. nukleárnu rodinu, t.j. len rodičov a súrodencov, rómske deti kreslili aj vzdialených príbuzných (napr. tety, ujo, netere, synovcov, sesternice, bratrancov atď.) alebo aj známych („bratovu frajerku“ alebo „sestrinho priateľa“). Ukázalo sa, že v rómskej komunite neexistuje striktná hranica medzi blízkymi príbuznými, vzdialenou rodinou a známymi. Za člena rodiny Rómovia prijímu aj človeka, ktorý sa s nimi často stretáva a navštevuje ich. Výsledky poukazujú na

to, že zatiaľ čo typická nerómska rodina býva zväčša nukleárna, typickú rómsku rodinu tvorí zvyčajne širšia komunita, ktorá má veľa členov (obrázok č. 1).

V kresbách rómskych detí často celá rodina robí niečo spoločne: napr. celá rómska rodina hrá spolu futbal (obrázok č. 2).

Naopak, v niektorých kresbách nerómskych detí každý člen rodiny robí individuálnu činnosť (obrázok č. 3). Nerómsky chlapec – jedináčik nakreslil veľký dom, hoci on a jeho rodina bývajú v byte. Každá postava (otec, mama, chlapec) je v samostatnej izbe, kde sa venuje osobitnej činnosti: mama pracuje na počítači, otec žehlí a chlapec si robí úlohy. Postavy sú maličké, strácajú sa v izbách, oddeľujú ich múry. Oddelenie postáv stenou sme nenašli ani v jednej kresbe rómskeho dieťaťa.

Uvedené obrázky môžu poukazovať aj na rozdiely v mentalite rómskej a nerómskej komunity. Rómske dieťa vyrastá v duchu kolektivismu, v rómskej rodine dieťa býva neustále obklopené rôznymi ľuďmi, ktorí všetko spoločne robia a prežívajú. Neznamená to však, že v rómskej rodine sú intenzívnejšie vzťahy medzi členmi rodiny. V teste rodinných vzťahov sme v rómskych rodinách nezistili lepšie (t.j. intenzívnejšie, emocionálne viac saturujúce) vzťahy ako v nerómskych rodinách. Skôr to poukazuje na väčší kolektivismus v rómskej komunite a individualizmus v nerómskej komunite. V rómskej komunite dieťa vyrastá v tom, že sa treba spoliehať na celú skupinu, v nerómskej rodine sa zvyčajne vyzdvihuje individuálny úspech a individuálna zodpovednosť.

Rozdiely v ponímaní rodiny rómskych a nerómskych detí sa výraznejšie prejavil v kresbách detí s problematickým rodinným zázemím. V našom súbore sme prostredníctvom kresby rodiny identifikovali citovo deprivované rómske aj nerómske deti. Učitelia nám dodatočne potvrdili problematické rodinné prostredie týchto detí, ktoré mávali v škole problémy v správaní. Zaujímavé bolo, že v teste rodinných vzťahov tieto deti často podávali až idealizovaný obraz o rodičoch a vzťahoch v rodine. Medzi rómskymi a nerómskymi deťmi, ktoré javili známky citovej deprivácie, sme zistili určité špecifické rozdiely, ktoré uvádzame v nasledovných ukázkach.

Kresby rómskych detí z mnohodetných rodín: chýbanie rodičov v kresbe rodiny

V našom súbore 28 kresieb rómskych detí na štyroch chýbali obaja rodičia a na troch obrázkoch chýbal jeden z rodičov (spolu to tvorí 25 % kresieb). Chýbanie rodiča v kresbe rodiny je závažný znak nedostatočného vzťahu dieťaťa k rodičovi, signalizuje nedostatočnú prítomnosť rodiča v citovom svete dieťaťa. Málo citovo sýtený vzťah sa u niektorých detí potvrdil aj v teste rodinných vzťahov, avšak nie u všetkých (príklady v nasledovných kazuistikách). Ďalším zistením bolo, že tieto deti pochádzajú z mnohodetných rodín (t.j. takých, kde je 3 a viac detí).

Na obrázku rómskeho chlapca z osady je len jeho 11 súrodencov, nie je tu ani matka ani otec (obrázok č. 4). Chlapec ich „zabudol“ nakresliť, ale nezabudol zobrazit' ani jedného z 11 súrodencov. Najbližšie osoby v rodine sú pre neho 11-ročný Tomáš, ktorého nakreslil ako prvého a najväčšieho, potom 4-ročná sestra Agnesa a 5-ročný Marián, ktorých vidíme v strede obrázka. V teste rodinných vzťahov im prideliť najviac výrokov vyjadrujúcich pozitívne city. Test potvrdil málo citovo sýtený vzťah k rodičom.

Podobný je aj nasledujúci obrázok rómskeho chlapca, na ktorom tiež nie sú rodičia (obrázok č. 5). Najväčšou postavou je najstaršia 12-ročná sestra, ktorá pravdepodobne má na starosti dávať pozor na mladších súrodencov. Najlepšie vzťahy má chlapec s 11-ročnou sestrou (prvá postava) a 6-ročným bratom (tretia postava), ktorí stoja vedľa neho. Negatívny vzťah nemá k nikomu, dokonca všetky výroky vyjadrujúce negatívne city priradil „pánovi Nikto“.

V oboch prípadoch chlapci udávali ako svoj identifikačný vzor staršieho brata (v bežných rodinách identifikačným vzorom pre chlapcov býva skôr otec).

Aj na obrázku ďalšieho rómskeho chlapca sú len jeho traja bratia a on, rodičia chýbajú (obrázok č. 6). Postavy sú malé, veľmi jednoduché, vyzerajú opustene. Majú zdvihnuté ruky, akoby na niekoho mávali (a snažili sa pripútať na seba pozornosť?). Chlapec je veľmi komunikatívny, počas vyšetrenia stále rozpráva, najmä o bratovi Jožkovi (na obrázku je to 1. postava). V teste rodinných vzťahov chlapec podáva idealizovanú predstavu o rodičoch; nepriradil im ani jeden výrok vyjadrujúci negatívne city. Obdivuje najmä svojho otca, ktorého považuje za svoj vzor. V skutočnosti rodičia nežijú s chlapcami, nechali ich u starých rodičov. Hoci v teste rodinných vzťahov vyzerá chlapcova rodina usporiadaná, kresba tento obraz rodiny spochybňuje a dokazuje, že je to len chlapcovo pranie. V škole má chlapec problémy v správaní, bije sa s deťmi, je agresívny. Pravdepodobne sa tým snaží získať pozornosť (tak ako na obrázku), aj za cenu, že je negatívna.

Prostredníctvom testu rodinných vzťahov a kresby rodiny sme zistili, že deti z mnohopočetných rómskych rodín majú menej intenzívne vzťahy s rodičmi, ale intenzívnejšie vzťahy so súrodencom, resp. súrodencami. Títo súrodenci často preberajú niektoré rodičovské funkcie a tak sa stávajú identifikačným vzorom pre mladšie deti.

Kresby citovo deprivovaných nerómskych detí: technika namiesto rodičov

V súbore kresieb nerómskych sa vyskytli kresby so špecifickými znakmi, aké sme nenašli v kresbe ani jedného rómskeho dieťaťa.

Tento obrázok (obrázok č. 7) pochádza od nerómskeho chlapca, navonok bezproblémového. V teste rodinných vzťahov prejavuje extrémne pozitívne vzťahy k otcovi a mame, ktorých si až idealizuje. Kresba rodiny však odhalila skutočné vzťahy, resp. pomery v rodine.

Chlapec začal ako prvú kresliť televíziu, ktorá zaberá najväčšiu plochu papiera. Môžeme vidieť aj detaily, ako napr. tlačítka, video. Ako druhého v poradí nakreslil psa a nakoniec seba, ako ide k televízii s jedlom na tanieri. Na obrázku si možno všimnúť aj to, že jeho ruka nie je ukončená (okypťená ruka môže signalizovať problémy v sociálnom kontakte). Obrázok hovorí o samote dieťaťa. Jeho najbližší spoločníci sú televízia a pes.

V rozhovore s chlapcom zisťujem, že chlapec má oveľa starších rodičov (mama má 52 rokov a otec 56 rokov). Pre otca aj mamu je to druhé manželstvo, chlapec má päť starších nevlastných sestier, ktoré už nebývajú s rodičmi. Otec pracuje v Čechách, domov dochádza len cez víkend. Mama je na invalidnom dôchodku, mala leukémiu, bola jej transplantovaná kostná dreň. Častá neprítomnosť otca a ťažká choroba matky viedla k tomu, že chlapec je odkázaný sám na seba a nemá naplnené citové potreby. Navonok chlapec nemá problémy v škole, doma je nenápadný, takže nik si nevšimol, že chlapec sa v rodine cíti osamelý a ticho trpí.

Podobný je prípad aj ďalšieho nerómskeho chlapca, ktorý má rodičov podnikateľov (obrázok č. 8). Na jeho obrázku je kuchyňa. Nakreslil tu sporák s detailmi, mikrovlnku, fitness-prístroj, stôl s prázdnyimi stoličkami. Ani po opakovaní inštrukcie chlapec nenakreslil nikoho z rodiny. Pri vyšetrení chlapec celý čas naoko bezstarostne rozprával o svojom novom DVD a o svojom priani vlastníť nový notebook (počítač má už dlho). Obrázok je smutným svedectvom citovej deprivácie v rodine. Pravdepodobne sa členovia rodiny len náhodne stretávajú v kuchyni, neprítomnosť rodičov nahrádza technika. Test rodinných vzťahov potvrdil nedostatočne funkčné vzťahy v rodine. Chlapec má dospelú sestru a 14-ročného brata, ktorý je invalidom. K otcovi má ambivalentný postoj, hoci ho otec bije, chlapec by chcel byť ako on. K mame má celkom pozitívny postoj, ale vzťah s ňou je málo intenzívny. K bratovi – invalidovi má mierne negatívny vzťah. Najpozitívnejší vzťah chlapec vyjadril k 9-mesačnej neterke. V teste rodinných vzťahov chlapec vyjadril voči sebe negatívny postoj, čo je zriedkavé, ale diagnosticky významné. V škole je chlapec nesústredený, bije sa s deťmi a je vzdorovitý. Ukazuje sa, že týmto správaním chce len upozorniť na seba.

Uvedené obrázky nerómskych detí naznačujú nielen vzťahové problémy v konkrétnych rodinách, ale aj na meniacu sa spoločnosť po nežnej revolúcii. Čoraz častejšie sa v praxi stretávame s tzv. dieťaťom podnikateľov. Jeho rodičia sú veľmi pracovne vyťažení a po práci nemajú dostatok času a energie venovať sa deťom. Títo rodičia zvyčajne dobre zarábajú a preceňujú materiálne zabezpečenie dieťaťa. Dieťa má perfektne zariadenú izbu, počítač a najnovšiu techniku, chodí dobre oblečené, navštevuje množstvo krúžkov. Jeho citové potreby však naplnené nie sú.

Oproti tomu v kresbách rómskych detí môžu tiež chýbať rodičia, ale na obrázkoch nikdy nie sú sami. V tomto prípade je širšia rómska rodina niekedy pre dieťa výhodou. Rómskemu dieťaťu môže rodičovskú postavu do určitej miery nahradiť iný člen rodiny (súrodenec, starý rodič a i.).

Znaky kresieb rómskych a nerómskych detí z problematického rodinného prostredia

Kvalitatívnou analýzou jednotlivých kresieb a ich porovnaním s výsledkami v teste rodinných vzťahov Antonyho a Beneovej sme identifikovali znaky kresieb detí z problematickým rodinným zázemím:

1. **chýbanie rodiča/oboch rodičov v kresbe rodiny:** tento znak sa vyskytoval v 7 prípadoch rómskych detí zo vzorky (spolu 28 detí, t.j. 25 %) a v 3 prípadoch nerómskych detí (z 15, t.j. 20 %). U všetkých sa potvrdil málo emocionálne saturujúci vzťah rodič – dieťa.
2. **malé postavy členov rodiny:** v kresbách citovo deprivovaných detí oboch skupín boli postavy často maličké, veľká plocha papiera bola nevyužitá.
3. **okyptené ruky:** niektoré deti kreslili postavy bez prstov, resp. dlaní. Zaujímavé bolo, že niektorým postavám na obrázku nakreslili prsty, iným nie. V teste rodinných vzťahov sa ukázal problematický vzťah práve k postavám s okyptenými rukami. Ruky v kresbe symbolizujú kontakt, formu komunikácie, citové prejavy.
4. **zdvihnuté (akoby mávajúce) ruky:** tento znak ešte nevieme uspokojivo interpretovať, vyskytuje sa v kresbách detí z rozvedených rodín (obrázok 9), ďalej rodín, v ktorých vládne napätie (napr. medzi rodičmi) a u detí, ktoré rodičia citovo zanedbávajú. Zdvihnuté ruky akoby naznačovali snahu upútať pozornosť.

5. *detailné vykreslenie nábytku, resp. techniky*: ak dieťa venuje príliš veľa pozornosti kresleniu nábytku a/alebo techniky na úkor postáv, signalizuje to nedostatočné vzťahy v rodine, osamelosť dieťaťa. Tento znak sa vyskytoval len v súbore nerómskych detí.

Záver

Kresba rodiny dokáže zachytiť nielen vzťahy a pomery v jednotlivých rodinách, ale aj zmeny v ponímaní rodiny v kontexte našej spoločnosti. Je potrebné reagovať na zvyšujúci sa počet detí z rozpadnutých, resp. dysfunkčných rómskych a nerómskych rodín. Aj v našom výskume sa ukázalo, že mnohé deti nemajú naplnené citové potreby a postrádajú v rodičoch pozitívny identifikačný vzor. Zatiaľ čo v niektorých rómskych rodinách tento vzor deti nachádzajú v starších súrodencoch, v niektorých nerómskych rodinách rodičia deťom kompenzujú svoju častú neprítomnosť materiálnym zabezpečením. Je preto úlohou aj pre nás, odborníkov, poukazovať na dôležitosť rodinného zázemia pre vývin dieťaťa.